

Monika Szymańska
Instytut Język Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6708-2579>
e-mail: monika.szymanska@ijp.pan.pl

Dziedzictwo czy balast? Wybrane aspekty konceptualizacji przeszłości w świetle analizy kolokacji leksemu *przeszłość* w języku polskim

The ballast or the heritage? Some aspects of the conceptualization
of the past in view of collocations of the noun *przeszłość* ('the past')
in the Polish language

Abstrakt

Artykuł prezentuje wyniki kognitywnej analizy semantycznej wybranych kolokacji leksemu *przeszłość* i związanych z nimi struktur gramatycznych. Celem analizy jest rekonstrukcja elementów mentalnego obrazu przeszłości odzwierciedlonego w tych strukturach językowych i ukazanie pewnych aspektów konceptualizacji przeszłości w języku polskim. Analiza pokazuje, że przeszłość jest postrzegana jako determinanta kształtująca tożsamość człowieka albo społeczności (np. narodu). Ujawnia również naszą skłonność do przedstawiania w naszych wypowiedziach przeszłości jako istotnego czynnika oddziałującego zarówno na współczesność, jak i na przyszłość.

Słowa kluczowe: semantyka kognitywna, kolokacja, konstrukcja, konceptualizacja pojęcia, przeszłość

Abstract

This paper presents the results of cognitive semantic analysis of both: collocations of the lexeme *przeszłość* ('the past') and grammatical structures associated with them. The aim of the analysis is to reconstruct some elements of the mental image of the past reflected in those language structures and to show some aspects of the conceptualization of the past in Polish. The analysis shows that the past is perceived as a determinant shaping the identity of a particular human being or some kind of community (e.g. nation). It indicates that we tend to picture the past in our utterances as an important factor having an effect on the presence and the future.

Key words: cognitive semantics, collocation, construction, conceptualization of notion, the past

Wprowadzenie

Pojęcie przeszłości, którego językowa konceptualizacja jest przedmiotem tego opracowania, pozostaje w ścisłym związku z kategorią czasu. Językowe wykładniki tej kategorii stanowią temat wielu analiz, spośród których wymienić należy przede wszystkim prace koncentrujące się na uwidoczniającej się w wielu językach tendencji do pojmowania i wyrażania czasu poprzez odwołanie do domeny pojęciowej przestrzeni (por. m.in. Lakoff, Johnson 1980; Haspelmath 1997; Janda 2002; Drózd 2005; Krawuczka 2005; Núñez, Sweetser 2006; Przybylska 1985 i 2006; Wojdyła-Świerzowska 2006) czy na metaforycznych sposobach ujmowania czasu jako substancji (Lakoff, Johnson 1980). Z punktu widzenia niniejszej analizy istotne jest także obecne w literaturze rozróżnienie dwóch modeli konceptualizacji czasu, które swoje szerokie ujęcie znajduje w pracy Vyvyana Evansa (2004), gdzie modele te zostały określone jako *Ego-based* i *Time-based*.

Przedmiotem tego opracowania – w odróżnieniu od wspomnianych powyżej – nie są językowe wykładniki pojęciowej kategorii czasu, lecz językowe eksponenty jednego z pojęć przez tę kategorię kształtowanych – pojęcia przeszłości. Podejmowana tu próba opisu wybranych aspektów konceptualizacji przeszłości mieści się w nurcie badań, których celem jest rekonstrukcja rozumienia pojęć czy też ich utrwalonych w języku i kulturze obrazów. Opiera się zatem na założeniu, że „określony sposób odbierania przez człowieka otaczającej rzeczywistości odzwierciedla się w języku” (Handke 2008: 41), i nawiązuje do koncepcji językowego obrazu świata, definiowanego jako „zawarta w języku, różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości dająca się ująć w postaci sądów o świecie” (Bartmiński 2006: 12).

W pracach reprezentujących ten kierunek badawczy analizuje się rozumienie pojęć, biorąc zwykle za podstawę pewien zbiór tekstów, wyodrębniony najczęściej przez ograniczenie próby do określonego gatunku lub typu wypowiedzi¹. Jednak materiał stanowiący podstawę niniejszego opracowania nie ogranicza się do żadnego wyznaczonego typu tekstów, rodzaju źródeł itp., ponieważ pochodzi ze zrównoważonej wersji Narodowego Korpusu Języka Polskiego (NKJP)², czyli z podkorpusu zrównoważonego stylistycznie, stanowiącego wybór tekstów z całego korpusu według ustalonych proporcji rejestrów stylistycznych i rodzajowych (por. Przepiórkowski i in. 2012).

¹ Por. np. prace zebrane w tomach: *Język w kręgu wartości*. Red. J. Bartmiński. Lublin 2003; *Profilowanie w języku i tekście*. Red. J. Bartmiński, R. Tokarski. Lublin 1998.

² Zob. online: <<http://www.nkjp.uni.lodz.pl>>, dostęp: 26.01.2020.

Materiał ów stanowią kolokacje, których ośrodkiem jest leksem *przeszłość*. Kolokacje są tu rozumiane jako połączenia wyrazów mające tendencję do pojawiania się w tekstach częściej niż inne połączenia wyrazowe. Przyjęto zatem rozumienie terminu *kolokacja* zgodne m.in. z definicją Johna Sinclaira: „a frequent co-occurrence of words; it does not have a profound effect on the individual meanings of the words, but there is usually at least a slight effect on the meaning, if only to select or confirm the meaning appropriate to the collocation, which may not be the most common meaning” (Sinclair 2004: 28).

Materiał pozyskałam z NKJP, wykorzystując *Kolokator* – zaimplementowany w wyszukiwarce PELCRA moduł automatycznej ekstrakcji kolokacji. Narzędzie to pozwala wyłonić kolokacje o najwyższym stopniu istotności statystycznej – najwyższych wartościach testu statystycznego chi kwadrat, który „dość precyzyjnie określa jeden z aspektów łączliwości frazeologicznej” (Pęzik 2012: 269). To ważne z punktu widzenia niniejszej analizy, bowiem odróżnienie kolokacji o najwyższej wartości statystycznej od połączeń wyrazów o wysokiej nawet, ale „zwykłej” liczebności współwystąpień jest bardzo istotne dla analizy semantycznej jednostki.

Zapytanie, w wyniku którego uzyskałam zestaw kolokacji do analizy, jest dostępne pod adresem URL <http://nkjp.uni.lodz.pl/?q=y5kcq8eg>. W odpowiedzi na nie *Kolokator* generuje listę 967 kolokantów, zarówno lewo- jak i prawostronnych, reprezentujących różne części mowy. Ustalając kryteria ekstrakcji kolokacji, ustaliłam kontekst kolokacyjny na dwa słowa z lewej i prawej strony dopasowania. To pozwala bowiem na włączenie do materiału połączeń wyrazowych typu *pouracać do przyszłości*, w których kolokant oddzielony jest od ośrodka kolokacji jakimś elementem.

Lista 967 kolokacji z ośrodkiem *przeszłość*, wygenerowana przy użyciu *Kolokatora* na podstawie danych dostarczanych przez NKJP, to bogaty materiał, którego pełna analiza wymagałaby bardzo obszernego opracowania, dlatego na potrzeby prezentowanego tu badania mocno ograniczyłam zakres analizowanego materiału. Wzięłam pod uwagę kolokacje współtworzone przez następujące typy kolokacji:

- a) połączenia z przymiotnikami występującymi w funkcji atrybutywnej (np. *odległa przeszłość*, *przeszłość wojenna*), wnoszące informację o tym, jaki charakter ma przeszłość, o której mowa;
- b) połączenia jednostki *przeszłość* z rzeczownikami w funkcji nadrzędnika składniowego, narzucające ośrodkowi kolokacji formę dopełniacza (np. *balast przeszłości*, *dziedzictwo przeszłości*), mające charakter metaforyczny;
- c) dwojakiego rodzaju połączenia z czasownikami – konstrukcje typu: *przeszłość powraca*, *przeszłość dręczy kogoś* (w których ośrodek kolokacji pełni

funkcję podmiotu) oraz konstrukcje w rodzaju: *coś odeszło w przeszłość, ktoś wspomina przeszłość* (w których ośrodek kolokacji jest składniowym podrzędnikiem czasownika).

Do zaprezentowania w niniejszym opracowaniu wybrałam wyniki analizy semantycznej tych trzech typów kolokacji, ponieważ właśnie te kolokacje przynoszą pewien spójny obraz przeszłości. Jawi się ona w ich świetle jako czynnik determinujący tożsamość (jednostki i społeczności), odciskający trwale piętno, kształtujący teraźniejszość i przyszłość (zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym) oraz silnie oddziałujący na człowieka.

W analizie zwracam uwagę nie tylko na to, które jednostki tworzą z leksemem *przeszłość* kolokacje leksykalne, ponieważ dla opisu sposobów konceptualizacji pojęcia istotne jest nie tylko to, jakie środki leksykalne służą jego obrazowaniu w tekstach. Istotnych wniosków dostarcza także analiza wykorzystywanych w tym celu konstrukcji (np. określonych konstrukcji składniowych). Konstrukcje (*constructions*) są tu rozumiane według koncepcji Adele Goldberg – jako połączenia formy i znaczenia, odznaczające się różnym poziomem schematyczności, przyswajane w procesie akwizycji języka i przechowywane w pamięci użytkowników (por. Goldberg 1995, 2006). Interesuje mnie zatem nie tylko to, że dla mówienia o przeszłości charakterystyczne są połączenia leksykalne takie jak *balast przeszłości* (według danych korpusowych jest to jedna z najsilniejszych kolokacji), ale m.in. także to, że mówiąc o przeszłości, stosujemy konstrukcje typu *coś odeszło w przeszłość, ktoś wraca do przeszłości*, czyli konstrukcje z przyimkami określającymi relacje przestrzenne.

Cel badania najogólniej można określić jako próbę dotarcia poprzez analizę wybranych kolokacji i innego rodzaju konstrukcji językowych współtworzonych przez leksem *przeszłość* do schematów wyobrażeniowych towarzyszących konceptualizacji pojęcia, do którego ten leksem odsyła. Innymi słowy, celem tym jest rekonstrukcja pewnych elementów mentalnego obrazu przeszłości znajdujących odbicie w wybranych strukturach językowych wyodrębnionych w drodze analizy korpusowej. Jest to więc próba odpowiedzi pytanie, czego o sposobie pojmowania przeszłości dowiadujemy się, analizując sposoby mówienia o niej, przedstawiania jej w wypowiedziach.

1. Przeszłość zbiorowości a przeszłość jednostki

Wygenerowane przez *Kolokator* połączenia rzeczownika *przeszłość* z przymiotnikiem w funkcji atrybutywnej można sklasyfikować – odwołując się do tradycyjnego modelu – na kolokacje z przymiotnikami jakościowymi

(np. *odległa przeszłość*, *zamierzchła przeszłość*) i z przymiotnikami relacyjnymi (np. *przeszłość więzienna*, *przeszłość komunistyczna*), czyli takimi, które „wraz z określonymi rzeczownikami informują o relacji między dwoma przedmiotami [...], z których jeden nazywany jest przez podstawę słowotwórczą przymiotnika, a drugi przez rzeczownik określany” (Kallas 1999: 482). Przymiotnik relacyjny – w odróżnieniu od przeciwstawianego mu przymiotnika jakościowego – nie charakteryzuje obiektu nazywanego określanym przez siebie rzeczownikiem, nie określa żadnej jego cechy, lecz wskazuje relację, w jakiej względem tego obiektu pozostaje desygnat rzeczownika motywującego ów przymiotnik. Podział na przymiotniki jakościowe i relacyjne nie jest osiągnięciem językoznawstwa kognitywnego, lecz problem semantyki przymiotników określanych tradycyjnie jako relacyjne jest na gruncie gramatyki kognitywnej podejmowany. Są one np. przez Ronalda Langackera opisywane (choć nie zostały tym terminem określone) jako takie, które „nie specyfikują właściwości, lecz domenę, do której dana rzecz należy” (Langacker 2009: 424).

Wśród kolokacji, których ośrodkiem jest rzeczownik *przeszłość*, a kolokantem – przymiotnik relacyjny, można wskazać wyrażenia odnoszące się do przeszłości jakiejś zbiorowości ludzkiej (np. narodu) oraz do przeszłości jednostek – konkretnych osób. Do przeszłości narodu albo kraju odnoszą się np. wyrażenia zbudowane z rzeczownika *przeszłość* i przydawek typu: *okupacyjna* (‘związana z okupacją’) *peerlelowska* (‘związana z PRL – Polską Rzeczpospolitą Ludową’), *kolonialna* (‘związana z koloniami – zagranicznymi posiadłościami jakiegoś państwa, zależnymi od niego politycznie i eksploatowanymi gospodarczo’), *totalitarna* (‘związana z totalitaryzmem – formą rządów’) *stalinowska* (‘związana z rządami Stalina/stalinizmem’). Są to wyrażenia charakterystyczne dla dyskursu, którego przedmiotem są dzieje narodów i państw. Przeszłość jest przez te wyrażenia przedstawiana w kategoriach określonych sytuacji i warunków panujących w danym kraju (*przeszłość okupacyjna* to okres, gdy kraj pozostawał pod okupacją wroga), polityki prowadzonej przez dane państwo (*przeszłość kolonialna* to okres czerpania korzyści wynikających z posiadania kolonii), polityki stosowanej wobec danego narodu (*przeszłość stalinowska* to czas pozostawiania pod rządami Stalina, a *totalitarna* – okres pozostawiania pod wpływem totalitarnych rządów).

Kolejna grupa kolokacji to wyrażenia odnoszące się do przeszłości jednostek ludzkich. Przymiotniki relacyjne łączące się w tych wyrażeniach z rzeczownikiem *przeszłość* to: *agenturalna*, *akowska*, *pezetpeerowska*, *nazistowska*, *komunistyczna*, *kombatancka*, *esbecka*, *solidarnościowa*,

*partyzancka, opozycyjna, powstańcza, partyjna, więzienna, obozowa, żołnierska, polityczna, rewolucyjna, kresowa*³.

Przymiotniki tego typu służą profilowaniu przeszłości jako pojęcia „obciążonego” określoną relacją, która przybiera różne formy:

- a) *przeszłość więzienna, obozowa, kresowa* (czas, gdy ktoś przebywał w $N_{\rightarrow Adj}$)⁴ – relacja względem miejsca czyjś przebywania;
- b) *przeszłość żołnierska, partyzancka* (czas, gdy ktoś był $N_{\rightarrow Adj}$) – relacja względem pełnionej przez kogoś funkcji czy odgrywanej przezeń roli;
- c) *przeszłość powstańcza, rewolucyjna* (czas, gdy ktoś brał udział w $N_{\rightarrow Adj}$) – relacja względem wydarzenia, w którym ktoś uczestniczył;
- d) *przeszłość agenturalna, akowska, esbecka, pezetpeerowska, solidarnościowa, opozycyjna, partyjna* (czas, gdy ktoś należał do $N_{\rightarrow Adj}$) – relacja względem organizacji, instytucji czy ruchu, do których ktoś należał;
- e) *przeszłość nazistowska, komunistyczna* (czas, gdy ktoś był zwolennikiem $N_{\rightarrow Adj}$) – relacja względem wyznawanej przez kogoś ideologii.

2. Przeszłość jako determinanta tożsamości

Przechodząc od analizy wewnętrznej budowy wyrażenia *przeszłość* + $Adj_{\leftarrow N}$ (czyli takiego, w którym wyraz *przeszłość* łączy się z przymiotnikiem motywowanym przez rzeczownik, np. *przeszłość więzienna, przeszłość akowska*) do funkcji tego wyrażenia jako członu współtworzącego jednostki wyższego rzędu, należy zwrócić uwagę na dwa licznie reprezentowane w korpusie schematy składniowe, których fraza ta jest elementem.

Pierwszy z tych schematów można przestawić następująco: {ktoś + [z + (*przeszłością* + $Adj_{\leftarrow N}$)]}. Element oznaczony zaimkiem *ktoś* odpowiada tu nazwie nosiciela cechy, a wyrażenie przyimkowe [z (*przeszłością* + $Adj_{\leftarrow N}$)] występuje w funkcji atrybutywnej. Przykłady fraz zbudowanych według tego schematu to: *funkcjonariusz z esbecką przeszłością, człowiek z akowską przeszłością, postać z komunistyczną przeszłością, osoba z powstańczą przeszłością, mężczyzna z więzienną przeszłością*. Szczególny przypadek realizacji tego schematu składniowego widać w s frazeologizowanych połączeniach *kobieta z przeszłością* – ‘kobieta, która miała nieudany związek lub nieudane

³ Niektóre kolokacje poddane tej klasyfikacji, np. *przeszłość rewolucyjna*, można zaliczyć do obu zbiorów – w części użyć odnoszą się one do przeszłości „zbiorowej” (rewolucyjna przeszłość kraju, narodu), a w części tekstów – do przeszłości „jednostkowej” (rewolucyjna przeszłość konkretnej osoby). O tym, do którego zbioru takie kolokacje zostały tu zaliczone, decydowały względy statystyczne, czyli to, który z wariantów przeważał pod względem frekwencji w NKJP.

⁴ Symbol $N_{\rightarrow Adj}$ odpowiada rzeczownikowi motywowującemu przymiotnik relacyjny.

związki z mężczyznami’ (por. WSJP PAN) – i *mężczyzna z przeszłością* – ‘mężczyzna, który miał wcześniej nieudany związek lub nieudane związki z kobietami’ (por. WSJP PAN). Mają one charakter eliptyczny – brak w nich członu dookreślającego *explicite*, o jaką przeszłość (o jaki rodzaj wydarzeń z przeszłości) chodzi. *Przeszłość* „naznaczająca” osobę, wnosząca istotny rys do jej wizerunku, to w tym przypadku nie ogół zdarzeń zaistniałych na wcześniejszych etapach życia osoby, lecz elementy jej życiorysu związane ze sferą erotyki. Drugi schemat to model frazy werbalnej: [*mieć (przeszłość + Adj_{←N})*]. Realizuje się on w takich przykładach, jak: *ma esbecką przeszłość, miał akowską przeszłość, ma więzienną przeszłość, mają solidarnościową przeszłość*.

To tylko dwie z możliwych kombinacji składniowych, których komponentem jest jednostka o postaci *przeszłość + Adj_{←N}*. Wskazanie tych dwóch modeli konstrukcji składniowych ma na celu zwrócenie uwagi na funkcję semantyczną i tekstową analizowanej jednostki (*przeszłość + Adj_{←N}*) jako wyrażenia służącego określeniu właściwości, swoistej cechy człowieka ukształtowanej pod wpływem czegoś, co miało miejsce w przeszłości.

Podobną funkcję pełni analizowana fraza także w innych konstrukcjach składniowych – w połączeniach z wyrażeniami funkcyjnymi: *przez (Przez swą agenturalną przeszłość jest bezwolnym narzędziem dawnych służb specjalnych), dzięki (Jesteśmy bogaci i niepowtarzalni dzięki naszej górniczej przeszłości i tradycjom), ze względu na (Nie mógł się temu sprzeciwić ze względu na swą polityczną przeszłość)*. Konstrukcje te służą przedstawianiu konsekwencji i skutków, jakie dla człowieka ma to, co wydarzyło się w przeszłości.

Wymienione przykłady konstrukcji leksykalno-składniowych wskazują na utrwalony w języku status przeszłości jako elementu kształtującego tożsamość człowieka. Przeszłość w świetle wyrażen tego rodzaju jawi się jako czynnik „naznaczający” człowieka, wpływający na jego wizerunek, decydujący o tym, kim ta osoba jest, oraz determinujący to, jak jest postrzegana i oceniana przez innych. Są to wyrażenia ukazujące przeszłość jako determinantę tożsamości człowieka.

Biorąc pod uwagę to, jaką pozycję wyrażenia te przypisują człowiekowi w układzie: *człowiek – jego przeszłość – inni ludzie* (osoby postrzegające człowieka przez pryzmat jego przeszłości), można wyodrębnić trzy typy takich wyrażen. Pozycje człowieka w analizowanym układzie można opisać następująco:

- 1) człowiek jako kreator własnej tożsamości, odpowiedzialny za to, jaką przeszłością się „legitymuje”, np. *żołnierska, partyzancka przeszłość* (kim był), *komunistyczna, nazistowska przeszłość* (jakiej ideologii był zwolennikiem), *esbecka, agenturalna przeszłość* (do jakiej organizacji należał i czym się w związku z tym zajmował);

- 2) człowiek jako obiekt oddziaływania zewnętrznych sił, eksperienecer doznający przeżyć kształtujących jego tożsamość, np. *bogata, burzliwa, tragiczna, bolesna przeszłość*;
- 3) człowiek jako obiekt wartościowania, oceniany przez innych przez pryzmat tego, kim był i co robił w przeszłości, np. *chlubna, niechlubna, chwalebna, sławna, wstydliva, haniebna przeszłość*.

3. Przeszłość – *dziedzictwo czy balast?*

Znaczenie przeszłości jako determinanty tożsamości człowieka ujawnia się w szczególny sposób w bardzo silnej kolokacji *piętno przeszłości*. Semantyka kolokantu *piętno* (znaczenie według WSJP PAN: ‘ogół cech, które stają się w związku z jakimiś wydarzeniami charakterystyczne dla kogoś lub czegoś’) jako obciążonego silnymi konotacjami negatywnymi ujawnia się chociażby w znaczeniu czasowników *piętnować, napiętnować* czy frazeologizmu *ka-inowe piętno*. Negatywne wartościowanie jest obecne też w większości użyciu frazeologizmu *coś wycisnęło na kimsz piętno*. Najsilniejsze kolokacje tworzone przez leksem *piętno* z rzeczownikami innymi niż *przeszłość* (np. *piętno zdrajcy, grzechu, hańby, choroby, śmierci, wojny*) również wskazują na utrwalone w języku jego negatywne zabarwienie.

Połączenie *piętno przeszłości* ma charakter szczególnego typu metafory dopełniaczowej – utożsamiającej przeszłość z piętnem, dającej się przedstawić za pomocą schematu PRZESZŁOŚĆ to PIĘTNO. Analizując kolokacje rzeczownika *przeszłość* z innymi rzeczownikami zbudowane według tego samego schematu składniowego i mające charakter tego samego typu metafory, możemy wyodrębnić liczną grupę wyrażen nacechowanych jednoznacznie negatywnie: *balast przeszłości, brzemię przeszłości, ciężar przeszłości, garb przeszłości, upiór przeszłości, widmo przeszłości, cień przeszłości, demon przeszłości, zmora przeszłości, koszmar przeszłości, brudy przeszłości*. Wyrażenia te służą obrazowaniu przeszłości jako czynnika stanowiącego obciążenie (*balast, brzemię, ciężar, garb*), dochodzącego do głosu w terażniejszości, kształtującego terażniejszy byt przez dotkliwie utrudnianie go (*koszmar, demon, zmora* itp.).

Wśród analogicznie zbudowanych kolokacji wyrażeniem przedstawiającym pozytywną (w znacznej większości użyciu tekstowych) wartość przeszłości jest wyrażenie *dziedzictwo przeszłości*. Można też wskazać wiele takich, które – w zależności od kontekstu – służą raz pozytywniej, a innym razem – negatywnej ocenie. Należą do nich m.in. wyrażenia: *ślad przeszłości, bagaż*

przeszłości, spuścizna przeszłości, echo przeszłości. Jednak kolokacje noszące ślad negatywnego wartościowania stanowią grupę dominującą.

4. Gdy przeszłość powraca

O uwidoczniającej się w wielu językach tendencji do pojmowania czasu w kategoriach przestrzeni napisano wiele (por. m.in. Lakoff, Johnson 1980; Haspelmath 1997; Janda 2002). Analiza materiału pozyskanego z NKJP na potrzeby niniejszego badania pokazuje, że wychodząc od opisywanej szeroko w literaturze koncepcji metafor pojęciowych CZAS TO PRZESTRZEŃ i CZAS TO POJEMNIK, można również wykazać istnienie metafor PRZESZŁOŚĆ TO PRZESTRZEŃ i PRZESZŁOŚĆ TO POJEMNIK. Językowym faktem wynikającym z rzutowania domeny przestrzeni na domenę czasu jest choćby wyrażenie *w przeszłości*. Spośród połączeń *Pr + przeszłość* najistotniejsze ze względów statystycznych okazuje się właśnie wyrażenie *w przeszłości*, czyli połączenie z przyimkiem prymarnie służącym lokalizacji obiektu w przestrzeni. Inną tego typu kolokacją, wpisującą się również w schemat pojęciowy PRZESZŁOŚĆ TO POJEMNIK, jest także silnie skonwencjonalizowane, utrwalone w języku wyrażenie z przyimkiem złożonym *w głąb przeszłości*.

Połączenia z przyimkami *do* i *ku* (*do przeszłości, ku przeszłości*) są z kolei oparte na postrzeganiu przeszłości jako punktu docelowego (albo obszaru, którego immanentnym elementem jest punkt docelowy). To samo można powiedzieć o wyrażeniu *w przeszłość* (np. we frazie werbalnej *odejść w przeszłość*).

Wszystkie przywołane tu wyrażenia przyimkowe (*w przeszłości, w przeszłość, do/ku/w głąb przeszłości*) opierają się na schemacie wyobrazeniowym przeszłości jako obiektu **nieruchomego**, względem którego porusza się człowiek i inne obiekty. Taka konceptualizacja czasu jest widoczna w mówieniu o:

- przemijaniu (np. *coś odeszło w przeszłość*),
- wspomnianiu przeszłości (np. *ktoś powraca, zwraca się, dolku przeszłości, spogląda, sięga w przeszłość*).

Jednak obok konceptualizacji czasu jako czegoś nieruchomego funkcjonuje inne jego wyobrażenie – jako przedmiotu **ruchomego** (por. np. Lakoff, Johnson 1980: 78). Ten dualizm, swoistą ambiwalencję sposobów pojmowania czasu, zilustrować można, przywołując zestawienie dwóch pozostających w powszechnym użyciu konstrukcji:

Typ 1. – *ktoś powraca do przeszłości* (koncepcja przeszłości jako obiektu nieruchomego),

Typ 2. – *przeszłość powraca* (koncepcja przeszłości jako obiektu ruchomego).

Obydwa te wyrażenia odnoszą się do sytuacji, w której ktoś znajduje się pod wpływem określonych wydarzeń z przeszłości. Jednak obrazują tę sytuację na dwa różne sposoby. Pierwsze stawia eksperiencera – człowieka wspominającego przeszłość – w roli świadomego, aktywnego „wyzwoliciciela” aktu myślowego powstającego w jego umyśle. Drugie ukazuje eksperiencera jako bierny obiekt procesu zachodzącego w jego myślach – procesu, na który ów człowiek ma bardzo ograniczony wpływ (czy nawet jest pozbawiony takiej możliwości).

Analizując materiał zaczerpnięty z NKJP, można zauważyć pewną prawidłowość. Otóż konstrukcje reprezentujące typ 1, ujmujące przeszłość jako obiekt (lub pojemnik) nieruchomy (np. *spoglądać w przeszłość, wracać do przeszłości, sięgać w przeszłość, przywoływać przeszłość, szperać w przeszłości, zanurzyć się w przeszłości, wydobyć coś z przeszłości*) w większości są odnoszone do sytuacji, gdy powrót do przeszłości stanowi doświadczenie pożądane z punktu widzenia eksperiencera, czyli gdy mowa o wspomnianiu pozytywnie wartościowanych wydarzeń. Z kolei konstrukcje realizujące model 2, oparte na wyobrażeniu przeszłości jako obiektu ruchomego (np. *przeszłość dręczy kogoś, przeszłość dopadła kogoś*), czyli ukazujące eksperiencera jako obiekt oddziaływania przeszłości, w większości służą opisywaniu doświadczeń negatywnych. Mogą to być negatywne konsekwencje popełnionych w przeszłości czynów albo cierpienia spowodowane bolesnymi wspomnieniami.

Wyrażenia językowe realizujące ten drugi model wykazują przy tym cechy szczególnego rodzaju metafory – służą upostaciowaniu, personifikacji przeszłości. Ukazują ją jako istotę żywą, co więcej – obdarzoną zdolnością świadomego działania⁵; przy czym działanie to jest ukierunkowane na powodowanie u człowieka cierpienia.

Należy zaznaczyć, że spostrzeżenie dotyczące prawidłowości łączenia się modelu przeszłości „nieruchomej” z opisem doświadczeń pozytywnych, a modelu przeszłości „nieruchomej” – z ukazywaniem doświadczeń negatywnych nie może być traktowane jako prawo bezwyjątkowe. Można np. wskazywać odbiegające od tej prawidłowości przykłady opisów sytuacji, w których przeszłość ukazana jako „nieruchoma” oddziałuje w sposób negatywny (np. [...] *będzie spoglądał w przeszłość, widząc ją jako [...] wielkie rozczarowanie, pełne niespełnionych obietnic i niezrealizowanych celów*). Jednak analiza materiału potwierdza, że prawidłowość ta jest zauważalna jako wyraźna tendencja.

⁵ O takim sposobie obrazowania kategorii czasu (nadrzędnej względem rozpatrywanego tu pojęcia przeszłości) – por. Drózd 2005: 87–88.

Podsumowanie

Analiza semantyczna kolokacji z jednostką leksykalną *przeszłość* oraz współtworzonych przez nią konstrukcji pokazuje, że jednym z istotnych aspektów konceptualizacji przeszłości jest to, iż stanowi ona determinantę tożsamości – i to zarówno jednostki, jak i zbiorowości ludzkiej. Z badania wynika również, że przeszłości przypisuje się dużą siłę oddziaływania – i to zarówno wtedy, gdy jest ukazywana jako czynnik „pasywny” (*balast przeszłości, piętno przeszłości*), jak i wówczas, gdy wchodzi ona w rolę subiektu (*przeszłość dopadła kogoś, przeszłość kogoś prześladuje*).

Literatura

- Bartmiński J. (red.) (2003): *Język w kręgu wartości*. Lublin.
- Bartmiński J. (2006): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.
- Bartmiński J., Tokarski R. (red.) (1998): *Profilowanie w języku i tekście*. Lublin.
- Burzyńska A.B., Libura A. (2000): *Obraz czasu w języku potocznym i naukowym*. [W:] „Język a Kultura” 13: *Językowy obraz świata i kultura*. Red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz. „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2218. Wrocław, s. 131–141.
- Drózd G. (2005): *Metaforyka czasu – analiza porównawcza w języku polskim, angielskim i francuskim*. [W:] *Czas w języku i kulturze*. Red. J. Arabski, E. Borkowska, A. Łyda. Katowice, s. 82–91.
- Evans V. (2004): *How we conceptualize time: language, meaning and temporal cognition*. „Essays in Arts and Sciences” 33, 2.
- Goldberg A.E. (1995): *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago.
- Goldberg A.E. (2006): *Constructions at Work. The Nature of Generalizations in Language*. Oxford.
- Handke K. (2008): *Socjologia języka*. Warszawa.
- Haspelmath M. (1997): *From space to time*. Munich.
- Janda L.A. (2002): *Concepts of case and time in Slavic*. “Glossos” nr 3. Online: <<https://slaviccenters.duke.edu/projects/glossos-journal/issues/issue-3>>, dostęp: 15.04.2019.
- Kallas K. (1999): *Przymiotnik*. [W:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel. Warszawa, s. 469–523.
- Krawuczka A. (2005): *Czas a językowy obraz świata. Uwagi o postrzeganiu czasu w niektórych językach słowiańskich*. [W:] *Czas w języku i kulturze*. Red. J. Arabski, E. Borkowska, A. Łyda. Katowice, s. 67–72.
- Lakoff G., Johnson M. (1980): *Metaphors We Live By*. 1980.
- Langacker R. (2009): *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*. Przel. E. Tabakowska i in. Kraków.
- Łyda A. (2005): *Czas, przestrzeń, komunikacja*. [W:] *Czas w języku i kulturze*. Red. J. Arabski, E. Borkowska, A. Łyda. Katowice, s. 73–81.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego. Online: <<http://www.nkjp.uni.lodz.pl>>, dostęp: 15.04.2019 (NKJP).
- Núñez, R. E., Sweetser E. (2006): *With the Future Behind Them: Convergent Evidence From Aymara Language and Gesture in the Crosslinguistic Comparison of Spatial Construals of Time*. „Cognitive Science” 30, s. 401–450.

- Pęzik P. (2012): *Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP*. [W:] *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Red. A. Przepiórkowski i in. Warszawa, s. 253–273.
- Przepiórkowski i in. (red.) (2012): *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Warszawa.
- Przybylska R. (1985): *Znaczenia temporalne polskich przyimków*. „Polonica”. T. XI, s. 77–117.
- Przybylska R. (2006): *Spacjalizacja czasu w przyimkowych frazach temporalnych*. [W:] „Język a Kultura” 19: *Czas – język – kultura*. Red. A. Dąbrowska, A. Nowakowska. „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2883. Wrocław, s. 45–59.
- Sinclair J. (2004): *Trust the Text. Language, Corpus and Discourse*. London.
- Wielki słownik języka polskiego PAN*. Red. P. Żmigrodzki. Online: <<https://www.wsjp.pl>>, dostęp: 15.04.2019 (WSJP PAN).
- Wojdyła-Świerzowska M. (2006): *Słownictwo czasu i przestrzeni*. [W:] „Język a Kultura” 19: *Czas – język – kultura*. Red. A. Dąbrowska, A. Nowakowska. „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2883. Wrocław, s. 67–72.